

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Валентин
ЧЕМЕРИС

КНЯГИНЯ
І ХАН

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2017

Сказання перше

ДЕ ТИ БУЛА, КОЛИ Я ТЕБЕ ЩЕ НЕ ЗНАВ?

Ні-ні, це із сучасної пісні, вельми, до речі, популярної:

Где ты была? В каком ином краю?
Где ты была? Все дни, всю жизнь мою?
Где ты была? Ликуя и скорбя,
Где ты была, что я не знал тебя?

Коли б княжич рязанський Федір Юрійович, як вони, на-
решті, познайомились, запитав: «Де ти була, коли я ще не
знав тебе? В Рязані тебе не було, інакше б ти вже була моєю»,
Євпраксія — тоді ще юне дівча — відповіла б:

— У Рязані мене тому не було, що раніше я була вдома.

Ні-ні, не в якомусь там царстві, як і не належала вона до
якогось чи не міфічного царського роду. Це літописи запев-
няють, що Євпраксія була «із царського роду». Якого саме, з
якого царства — не уточнюють. І Євпраксія не належала до
царського роду. Бо ніякого царського роду не було. А напи-
сали так ваговито. Знай, мовляв, наших! Бо наші князі — на-
віть удільні — одружуються лише з царівнами, тоді як Єв-
праксія була родом із...

...не повірите, з Умані. Хоча знана в історії як свята Єв-
праксія Рязанська.

Як писав один із авторів, здається, теж уродженець Умані,
на половині шляху між Києвом та Одесою, серед сухих дібров
і родючих полів, мілких річечок і багатих рибою ставків роз-
ташувалося невелике привітне і затишне містечко Умань.

Своєю назвою містечко зобов'язане однойменній річці
Уманці (в літописі — Уми), нині напіввисохлій, ледве при-
мітній, хоч вона буває й повноводою.

Кошовий отаман Іван Сірко, «вийдя на лодках из Запорожья с большим войском, проплыл вверх по Бугу до города Уманя, против Уманя выгребся на сушу, прибрал к себе много войска, разгромил татарские улусы...».

Так писатиме уманський полковник Іван Безпалій. Перша згадка про Умань — у судовому документі за 1616 р. Але й століттями раніше Умань існувала — і в часи Великого князівства Литовського, і ще раніше. Зокрема, і в часи князя Ольгерда, який знищував татаро-монголів і після сплюндрування ними Києва в 1240 р. Понад два століття кримські татари грабували і спустошували українську землю, захоплюючи люд та женучи його в неволю тисячами (ясир), щоб потім їх перепродувати на турецьких невільницьких ринках. Згодом Польща, уклавши з Литвою унію, захопила землі Волині та Київщини. У 1609 р. комісія Речі Посполитої, оглянувши «пустиню Умань», описала її природні кордони і ті населені пункти, що там тоді існували. І назвала українські землі, що межували з Диким Полем аж до Білої Церкви і не були власністю феодалів, «пустинними».

Сьогодні Умань — місто обласного значення, адміністративний центр Уманського району Черкаської області. Розташована над річкою Уманкою (басейн Південного Бугу). Досі час заснування Умані невідомий. Сеймовим актом 1609 р. «пустиня, що йменується Уманню» пожалувана була у вотчинне володіння брацлавському старості Калиновському. Ця «пустиня» мала в окружності до 300 верст. У ті далекі часи сусідами уманців були кочівники, тож вони часто робили набіги на поселення слов'ян, а тому місто постійно зміцнювалося мурами. У тих місцях археологи знайшли рештки поселень часів палеоліту, трипільської культури, періоду пізньої бронзи, черняхівської культури, часів Київської Русі, а неподалік від міста виявлено скитські кургани. У XIII ст. ці землі захопили монгольські орди — спокою та безпеки там ніколи не було. Але люди все одно жили, оточували стінами свої поселення, працювали коло землі зі зброєю в руках.

Євпраксія й була родом із тієї Умані. Народилася вона і виросла в сім'ї тамтешнього удільного князя Веслава Уманського у 1216 р.

Умань чи, як її ще називали, Уманя, тоді була оточена дерев'яними стінами, і коли батько-князь із воями своїми вирушав у похід, Євпраксія разом із матір'ю піднімалася на стіни до заборол, і звідти вони махали білими хустками вслід дружині, що зникала в степу... І скільки себе пам'ятала Євпраксія (маленькою її звали Праксею або Парасею), стільки й проводжала батька в похід із високих дерев'яних стін. Бо скільки пам'ятала себе, стільки й нападали кочовики на їхню Уманю, і горіла вона не раз, і траплялося, що й доценту її руйнували, але Уманя знову і знову відроджувалася з попелу — мабуть, невмирущою була. Та попри все, уманці жили. Більше з тривогою, ніж зі спокоєм, але де подінешся? На Київ уже була надія слабка — Київ, колись такий могутній столийний град Русі, занепадав. (Край йому покладе монголо-татарське нашествя 1237—1242 рр.) Але киево-руські землі ще раніше перестали становити єдине ціле. Про ті часи історики писатимуть: у перше десятиліття XII ст. закінчився ранньофеодальний період Київської Русі та почалася епоха феодальної роздробленості.

Не затихало і не вгамовувалося політичне суперництво князівських династій Русі, виникла система дуумвірату — правління на київському столі князів із двох ворогуючих князівських ліній, які не бажали поступатися першістю одна одній. Напружена міжусобна боротьба князів і князівських угруповань швидко вела до занепаду колись могутню державу русів, що її традиційно очолював Київ. За нього точилася постійна боротьба, і невдовзі поряд із Києвом почали виникати нові центри — Чернігів, Владимир-на-Клязьмі, Смоленськ, Галич.

Протягом XI — початку XII ст. на політичній мапі Русі з'явилося близько 15 (!) незалежних великих князівств, з яких п'ять — Київське, Чернігівське, Переяславське, Во-

лодимиро-Волинське і Галицьке — були в межах сучасної України. У другій половині XII—XIII ст. процес політико-адміністративного дроблення захопив і їх. У кожному князівстві своєю чергою — і вельми швидко та невідворотно — з'являлися карликові князівства-васали. Втім, коли Південна Русь катастрофічно дробилася, в низці земель Русі виявилися тенденції до об'єднання, виразником яких була сильна князівська влада (зокрема у Володимиро-Суздальській Русі). Зрештою, в епоху феодалної роздробленості, за якої рясно виникали окремі князівства — великі й малі, Київ зі столиці Русі перетворився на стольне місто однієї з її земель та був в однакових умовах з такими містами, як Новгород, Владимир-на-Клязьмі, Смоленськ, Галич, Чернігів. Відрізнявся Київ від них лише своїм історичним — вельми багатим і значним — минулим. Та ще хіба тим, що був церковним осередком усіх давньоруських земель. А ще — своєю роллю в боротьбі Русі з половцями. Оскільки Південна Русь межувала з половецьким степом, то набіги кочовиків на її краї ніколи не припинялися — особливо у другій половині XI ст. Хто тільки не шарпав тоді Русь — печеніги, торки, половці... Вони підривали економіку, відволікали населення на боротьбу з ворогами Русі... Київське князівство, що вигулькнуло на місці колишньої Київської Русі, своєю чергою швидко та безповоротно переділялося на ще менші князівства. Ось тоді й подалося населення звідти на схід і на північ, де утверджувалися нові князівства. І, зокрема, Володимиро-Суздальське. Життя там було безпечнішим — на той час. Тож після поразки руських військ на Калці від монголо-татарів, населення почало чи не масово переселятися в пошуках безпечних місць проживання, зокрема у верхів'я Волги та Оки.

Тамтешні князівства, завдяки своєму географічному розташуванню оддалік шляхів половецьких та інших кочовиків не вели з ними постійної та виснажливої боротьби, що десятиліттями (ба століттями!) точилася в Південній Русі. Місця

там були глухі, суворі, земля гіршою, тож вимагала більшої праці, але на хліборобів ніхто не нападав, і це вже було добре. Колись у тих краях мешкали фінські племена меря та мурома, але з часом вони, коли з'явилися нові сусіди, русифікувалися, а, втративши свою національну особливість, асимілювалися з прийшлими слов'янами — так почала в тих краях творитися нова, вже Північно-Східна Русь: Владимирська, Рязанська, Суздальська...

Крім рільництва, переселенці займалися лісовими промыслами, як казали, «угольничеством, лыкодерством, бортничеством» тощо. Для переселенців з Київщини, слов'ян із діда-прадіда, поселення в нових краях та змішання їх із фінами не могло залишитися без наслідків: поступово змінилась їхня мова, відбулися навіть деякі зміни фізіологічного типу. Непомітно північно-руська народність почала перетворюватися на самостійну великоруську народність. Утворювалися нові звичаї, традиції. Це в тих краях виникне за Юрія Долгорукого маленька фортеця з фінською назвою Москов, що згодом стане центром Московської Русі, а ще пізніше — і центром держави під назвою Росія. І цю нову Русь на півночі та сході разом із тамтешнім людом творили й переселенці з Києва, і край той на віки вічні стане їхньою батьківщиною.

Від уманців, які раніше перебралися до Ростова, Владимира, Суздаля чи Рязані (її удільне князівство згодом увіллється до Ростово-Суздальського) надходили вісті утішні: мовляв, і ви, земляки, перебирайтеся сюди, тут жити краще, та й ворогів немає...

Батько Євпраксії, удільний князь уманський Веслав, перебиратися в далекі й чужі краї не квапився.

— Наш рідний край тут, — казав бувало. — І Уманя наша тут. І її треба берегти, а не нову отчину шукати. А що вороги у нас водяться, так вони всюди водяться — не переводяться. Бо де ви бачили край без них, без воріженьків? Прийдуть вони і в Рязань їхню чи в Суздаль і Ростов — ось побачите...

І як у воду дивився: біда — ще страшніша за половецьку — прийде і в Рязань, але то буде пізніше, як припреться хан Батий з ордою людоловів...

У ті часи в Умані було, як у пісні козака Климовського¹ «Їхав козак за Дунай». Хоч її буде написано через віки після подій, що ми їх описуємо, але так було в Україні чи не споконвіку:

Їхав козак за Дунай,
Сказав: «Дівчино, прощай!
Ти, конику вороненький,
Неси та гуляй!»

«Постій, постій, козаче,
Твоя дівчина плаче,
Як ти мене покидаєш, —
Тільки подумай!»

«Білих ручок не ламай,
Ясних очок не стирай,
Мене з війни зі славою
К собі очідай!»

«Не хочу я нікого,
Тільки тебе одного,
Ти будь здоров, мій миленький,
А все пропадай!..»

І Євпраксія чекала з походу коханого, рязанського княжича Федора, як ще раніше чекала з походу батька (а коли й одночасно їх обох виглядала з високої фортечної стіни). І на світ білий вона з'явилася, коли батько її був у черговому поході і міг не повернутися.

І прийшов на Русь перший зимовий місяць, званий студнем. Засніжило, забілило видноколи, навіть уночі було біло-

¹ *Климовський Семен* (роки народження і смерті невідомі) — український козак-піснетворець кінця XVII — першої половини XVIII ст. Автор популярної пісні «Їхав козак за Дунай». На основі скупих біографічних даних про Климовського російський письменник О. Шаховський написав у 1812 р. оперу-водевіль «Козак-віршувальник».